

Slapen op het platteland

Boedelbeschrijvingen uit Maassluis (1665-1900) en Maasland (1730-1900)

Hester Dibbits & Eveline Doelman

In 1582 liet Carolus Borromaeus (1538-1584), aartsbisschop van Milaan, in de gedrukte en wijdverspreide handelingen van zijn provinciale concilies de waarschuwing opnemen dat ouders hun kinderen niet bij hen moeten laten slapen wanneer zij ouder zijn dan vijf of zes jaar. Ook broers en zusters en "luiden van byzondere kunne" mag men niet bij elkaar te bed leggen. Op de gewoonte om een bed te delen met vrienden, vreemden en familieleden is sinds de reformatie niet alleen van kerkelijke maar ook van wereldlijke zijde veel kritiek uitgeoefend. Zo wordt in 1743 de genoemde bisschoppelijke vermaning opgenomen in de Nederlandse vertaling van het *Huishoudelyk woordboek* van Chomel onder het trefwoord *Vader*.¹ Ook in bouwkundige tractaten wordt zowel in de vroege zeventiende eeuw als later rekening gehouden met aparte slaappleatsen voor ouders, kinderen en gasten.² Stond in de zeventiende en achttiende eeuw vooral het zedelijke gedrag centraal, in de negentiende eeuw richtte men zich daarnaast ook op het hygiënische aspect. Voor het eerst heeft men nu een aparte groep op het oog. De kritiek, nu vooral afkomstig van medici en staathuishoudkundigen, concentreert zich op de arbeiders- en landarbeidershuizen, waar hele families bij elkaar sliepen in het vertrek dat ook gebruikt werd als kook- en woonruimte.³

Op grond van normatieve bronnen als deze heeft Elias in zijn studie over het civilisatieproces de geschiedenis van het slapen beschreven als een langdurige ontwikkeling waarin geleidelijk de behoefte aan privacy en afzondering toeneemt, uiteindelijk resulterend in speciaal voor het slapen bestemde slaapkamers met aparte bedden. Was het in de middeleeuwse samenleving zeer gebruikelijk dat vreemden bij elkaar in één bed sliepen of in één vertrek overnachtten, tegenwoordig vormt de slaapkamer een van de meest 'besloten' en 'intieme' domeinen van het menselijk leven. Net als andere natuurlijke behoeften is het 'slapen' onttrokken aan het oog van anderen.⁴

Op Elias' theorie, waarin een geleidelijke verscherping van de schaamte- en pijnlijkgrenzen centraal staat, sluiten de beschouwingen van Goffman over de in de tegenwoordige samenleving zo vanzelfsprekend aanwezige scheidslijnen tussen privé en publiek ('backstage' en 'front') goed aan. De slaapkamer vormt, aldus Goffman, een van die 'backstage'-plaatsen waar men zich niet hoeft te conformeren aan de rol die men geacht wordt te spelen.⁵ De civilisatietheorie doet echter onvoldoende recht aan de voortdurende verstrengeling van verandering en continuïteit en de daaruit voortvloeiende gelaagdheid van cultuur. Juist de creatieve symbiose van oude en nieuwe cultuurelementen kan worden beschouwd als een belangrijke karakteristiek van de westerse beschaving in de vroegmoderne tijd.⁶

Volgens de in 1544 overleden Bonaventure des Périers, kamerdienaar van de koning van Navarra, was de behoefte aan een eigen bed in zijn tijd alom aanwezig. Sprekend over het verleden roemde Des Périers de tijd "toen alle getrouwden en ongetrouwden om het even in een groot, speciaal voor dit doel gemaakt bed sliepen", en betreurde het dat dit veranderde "toen de wereld slecht was geworden en iedereen zijn eigen bed wilde hebben".⁷ In 1559 deelde de twintigjarige Joseph Scaliger echter in Parijs, ten huize van een drukker, als student het bed met de 25 jaar oudere geleerde Guillaume Postel. Toen Postel in Parijs arriveerde, schrijft Scaliger, "ben ik in mijn bed wat voor hem ingeschikt, daar ik hoopte door de dagelijkse omgang enig resultaat van hem te verwerven voor mijn studie".⁸ Twee eeuwen later (in 1744) sliepen in het gezin van de Leidse burgemeester Jan van Teylingen de twee jongste dochters, respectievelijk twintig en achttien jaar oud, in een gezamenlijk ledikant.⁹ Weer een eeuw later bevond zich op de bovenverdieping van het huis van de rijke Maassluisse apotheker Henricus Marinus Groot de kamer van zijn twee dochters van twintig en zestien. Hier stonden twee linnenkasten voor de kleren, maar slechts één bed.¹⁰ In beide huizen waren overigens voldoende aparte slaappleaatsen voorhanden. Deze voorbeelden geven aan hoezeer collectieve slaapgewoonten interfereren met individuele beleving en individuele omstandigheden. Om een genuanceerd beeld te krijgen van veranderingen in het slaapgedrag is het dan ook noodzakelijk om naast de normatieve bronnen ook andersoortige documenten te bestuderen, zoals egodocumenten en boedelbeschrijvingen.

Een dergelijke combinatie van bronnen hanteert bijvoorbeeld de Duitse volkskundige Korff. Op basis van overgeleverde slaapmeubelen, boedelbeschrijvingen, afbeeldingen, landbouwkundige en stedelijke plaatsbeschrijvingen, en juridische bronnen komt hij tot de conclusie dat er sprake is geweest van een proces dat niet rechtlijnig maar in een golfbeweging verliep en waarbij grote sociale verschillen optraden. Volgens Korff was het in de steden vaak al in de zestiende eeuw gebruikelijk bedden in aparte ruimten te plaatsen, terwijl deze gewoonte zich op het platteland over het algemeen pas in de achttiende eeuw zou verspreiden. Voor de negentiende eeuw signaleert hij echter een terugslag als gevolg van demografische ontwikkelingen. Pas in de loop van de twintigste eeuw zou in de onderste lagen van de bevolking iedereen op een apart bed slapen.¹¹ De methode van Korff maakt duidelijk hoe groot de sociale verschillen in slaapgewoonten waren. Ook regionaal bestond er echter grote verscheidenheid. In een recent artikel geeft Mohrmann hiervan enkele voorbeelden, waarbij ze wijst op de lacunes in onze kennis.¹²

Een bron die zowel voor de bestudering van sociale als van regionale verschillen van groot belang kan zijn, is de boedelbeschrijving. Met als uitgangspunt een grote verzameling inventarissen uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw zullen wij in dit artikel een bijdrage leveren aan de geschiedenis van het slapen op het Nederlandse platteland. Daarbij zullen wij ons richten op een drietal aspecten die gezien zouden kunnen worden als belangrijke indicatoren van privatisering: de spreiding van de slaappleaatsen in het huis, het bezit van een eigen bed, en het verdwijnen van het bed uit de woonkamer. Voor ons onderzoek kozen wij twee niet ver van elkaar gelegen, maar in bevolkingsopbouw zeer verschillende plaatsen in de provincie Zuid-Holland: het vissersdorp Maassluis en het agrarische Maas-

land. In het kader van bredere onderzoeken naar de wooncultuur is in ons land reeds enige aandacht besteed aan de slaapgewoonten. Het betreft hier vooral studies naar de achttiende-eeuwse elite en de negentiende-eeuwse arbeidersbevolking in de grotere Hollandse steden. Voor het platteland heeft Schuurman in een onderzoek naar de Zaanstreek aandacht besteed aan de sociale verschillen in de negentiende eeuw.¹³ In de Zuidelijke Nederlanden ten slotte heeft onderzoek naar de geschiedenis van Nevele interessante resultaten opgeleverd omtrent veranderingen in de slaapgewoonten in de vroegmoderne tijd.¹⁴

Maassluis en Maasland: stads of dorps

Van de twee plaatsen waarop dit onderzoek zich richt, is Maasland verreweg de oudste. Aanvankelijk viel het vissersdorp Maassluis ook onder Maaslands bestuur.¹⁵ Uiteenlopende belangen van de Maaslandse boeren en Maassluisse vissers resulteerde echter in een splitsing van de twee plaatsen in 1614, waarna Maassluis binnen korte tijd zou uitgroeien tot één van de grootste en meest welvarende dorpen in Zuid-Holland. Telde het dorp in 1632 nog slechts 586 huizen, een eeuw later was dit aantal bijna verdubbeld. De bevolking van Maassluis bestond voornamelijk uit zeevarenden; van de ruim zesduizend inwoners die het dorp rond het midden van de achttiende eeuw telde, waren er ruim duizend in de visserij werkzaam. De achteruitgang in deze bedrijfstak aan het eind van de achttiende eeuw was dan ook een gevoelige klap voor de welvaart. In de laatste decennia daalde het bevolkingsaantal tot 4.800 in 1795. Uit de inventarissen komt Maassluis naar voren als een betrekkelijk homogene samenleving, waarbinnen de sociale afstand tussen de groepen betrekkelijk gering was. Zo treft men onder de bestuurlijke elite ook minder vermogende burgers aan, die hun regeringstaak combineerden met werkzaamheden als bakker, meester-timmerman of smid.

Hoewel Maassluis pas in 1811 stadsrechten zou krijgen, werd het ook vóór die tijd dikwijls met een kleine stad vergeleken. Al was het dorp aan het eind van de achttiende eeuw niet meer het welvarendste, volgens de Nederlandse stads- en dorpsbeschrijver Ollefen was het in die tijd nog wel het "grootste en fraaiste" van het Zuiderkwartier, "hebbende veeleer het aanzien van een welbevolkte stad of groot vlek, dan van een dorp ten platten lande."¹⁶ Ook Le Francq van Berkhey beschreef Maassluis als een "zeer aanzienlyk Dorp, niet ongelijk aan menig een genoegzaame volkryke Stad."¹⁷ Voor sommige tijdgenoten was het juist dit 'stadse' karakter dat Maassluis minder aantrekkelijk maakte. Zo laten Wolff en Deken hun brieven-schrijfster Sara Burgerhart na een bezoek aan Maassluis noteren: "'t Is een zeer fraaije plaats, wat de ligging betreft; doch ik heb geen zin in Dorpen, die zo Stedelijk zijn. 't Is, zo als men zegt, ik wil en ik kan niet; even als een Stedelijke opschik eene Dorpeling niet half zo wel staat, als de dragt, waar aan zij gewoon is: Er is altoos dunkt mij iets, dat het geheel breekt."¹⁸

Nader onderzoek moet uitwijzen hoe 'stads' de inwoners van Maassluis in hun woongedrag waren. Bestudering van het bezit aan asiatica in Maassluis laat zien dat met name in de tweede helft van de achttiende eeuw veel dorpelingen hun huizen volpropten met enorme hoeveelheden porselein en Delfts aardewerk. Uitge-

stald in pronkkasten en op de deur- of bedsteelijsten, schoorsteenmantels en tafels moeten deze noviteiten een sterke stempel op het interieur hebben gedrukt.¹⁹ Volgens Le Francq van Berkhey kenmerkten de huizen van de "Strandbewoonders" zich daarentegen juist door een gepaste ingetogenheid: "Men bespeurt hier bykans geen Pragt of Hovaardy in hunnen Huizen; maar des te meer eene Hollandsche zindelykheid. Eene geboende of geverwde Kleerkas, een Schotelrak met Delfsch Aardewerk, een Thee- en Koffyblaadje, een goed Bed met zyn toebehooren, een net gemaakt Tafeltje, benevens esschen Stoelen, en eene wel voorzienen Pottenbank, is genoegzaam al hun Huisraad. Voorts hangt 'er aan den Zolder veelal een mooie glaazen Bal, uit Engeland mede gebragt; en de Wand pronkt gemeenlyk met een Printje."²⁰

Een discussie over het al dan niet stadse karakter heeft voor het vijf kilometer verderop gelegen dorp Maasland nooit plaatsgevonden.²¹ In de negentiende eeuw telde het dorp ongeveer 1.500 inwoners, van wie de helft werkzaam was als veehouder. De andere helft van de bevolking bestond uit ambachtslieden, winkeliers, kooplui en een kleine groep intellectuelen. Tenslotte was er nog een groep seizoenarbeiders die vaak arm, ongeschoold en analfabeet waren. Na een korte periode van economische achteruitgang in de eerste helft van de achttiende eeuw zou voor het agrarische Maasland een lange periode van welstand aanbreken als gevolg van een bevolkingstoename en een stijging van de prijzen van voedselproducten. Onder de boeren die hiervan het meest wisten te profiteren ontstond een duidelijk groepsbewustzijn. Enkele families, die onderling sterk met elkaar verbonden waren, zouden zowel in politiek als in economisch opzicht een elite gaan vormen. Ondanks de grote verschillen tussen Maassluis en Maasland bestond er een levendig contact tussen de bewoners van beide dorpen. Zo waren veel inwoners van Maassluis oorspronkelijk afkomstig uit Maasland en veel Maassluiers lieten door een Maaslandse notaris hun zaken regelen. De bevolking van beide plaatsen was overwegend rechtzinnig protestant.

Het bestand

Voor het onderzoek werd gebruik gemaakt van een grote verzameling boedelbeschrijvingen uit de periode 1650-1900, in kopie aanwezig op het P.J. Meertens-Instituut. Uit dit bestand werden alleen de inventarissen geselecteerd die per vertrek zijn opgemaakt. Voor Maassluis betreft het hier 135 boedels uit de periode 1665-1800. Daarnaast is een klein bestand van laat-negentiende-eeuwse inventarissen (in totaal 51) geraadpleegd om een beeld te krijgen van eventuele veranderingen op langere termijn. Tevens maakte dit een vergelijking met Maasland mogelijk, voor welke plaats 318, overwegend negentiende-eeuwse inventarissen bewaard zijn gebleven.²²

Daar behalve naar lange-termijnveranderingen ook gekeken is naar mogelijke sociale verschillen, werden de inventarissen in groepen gesplitst, gebaseerd op het beroep en de welstand van de nalater.²³ Voor Maassluis zijn behalve enkele arme stuurlieden en kleine neringdoenden vooral welgestelde middenstanders en rijke ondernemers (reders en kooplieden) vertegenwoordigd. Voor Maasland wordt het

grootste deel van het bestand gevormd door boeren. Daarnaast is er een groep burgers, die op grond van de waarde van het huisraad is ingedeeld in drie categorieën: arm (nalaters met huisraad ter waarde van minder dan 250 gulden), midden (waarde 250 tot 850 gulden) en rijk (waarde meer dan 850 gulden). De samenstelling van het bestand heeft voor ons onderzoek geleid tot een aantal onvermijdelijke accentverschillen. Voor Maassluis zal de nadruk komen te liggen op de zeventiende en achttiende eeuw, voor Maasland op de negentiende eeuw.²⁴

Bedden en beddegoed

Een bed behoort tot de basisbehoeften van een huishouden. Dat was het ook voor de kuipersfamilie Bakker-Buijtelaar toen zij in 1786 als gevolg van de drastische achteruitgang in het kuiperijbedrijf gedwongen was haar bezittingen te verkopen. Het enige wat hen werd overgelaten waren twee bedden met toebehoren, wat dagelijks goed en een paar kledingstukken.²⁵ Hoe waardevol men het bezit van een bed vond, blijkt ook uit het testament van de burgemeestersweduwe Magdalena Muys, waarin zij liet opnemen dat haar jongste dochter "het bed daar zij op slaapt" zou erven.²⁶ Het belang van een bed wordt nog eens onderstreept door de boedelbeschrijving van de boer Jan Franksz. van Rijt uit 1778. Bij zijn schulden wordt een post opgevoerd van 144 gulden voor een bed als huwelijksgift aan zijn dochter Beatrix.²⁷

Zoals Mohrmann signaleerde, bestonden en bestaan er nog grote regionale verschillen in bedden en beddegoed. Volgens Montaigne (1533-1592) werden Duitsers ziek indien ze op matrassen sliepen, Italianen in het geval van veren bedden en Fransen als ze geen haardvuur en beddegordijnen hadden.²⁸ In Holland sliep men in de zeventiende en achttiende eeuw op een met stro of veren gevulde beddehoes. Voor een veren bed werd bij aankoop dikwijls net zoveel betaald als voor een melkkoe. Pas in de loop van de negentiende eeuw kwamen de goedkopere, met kapok, watten of zeegras gevulde matrassen in omloop.²⁹ Niet alleen de elite beschikte over kostbare bedden; ook in de boedels van minder vermogende huishoudens worden ze dikwijls aangetroffen.

Met alleen een bed of matras was de slaappleaats geenszins compleet. Meestal was het bed voorzien van toebehoren, bestaande uit tenminste één peluw, twee grote kussens en een klein kussentje, een drietal dekens, een beddekleed en een spreij. Een heel enkele keer treffen we een onder- en bovenbed aan.³⁰ Hoewel vrijwel ieder huishouden beschikte over enkele tientallen lakens en kussenslopen, waren lang niet alle bedden voorzien van linnengoed. Met name in de zeventiende eeuw treffen we ze slechts sporadisch aan in de bedsteden. Niet zelden blijken echter een paar lakens, apart van het overige linnengoed, voor mogelijk gebruik klaar te liggen in een kastje bij de bedstede.³¹ Pas in de loop van de achttiende eeuw verschijnen met enige regelmaat lakens op de bedden.

Volgens de Fransman Louis Desjobert, die aan het einde van de achttiende eeuw de Republiek bezocht, hield men er hier ongemakkelijke slaapgewoonten op na: "Les lits sont larges, mais fort courts, ils sont composés d'une paillasse, et d'un lit de plumes sans matelas. Les bois des lits forme[nt] une caisse dont les rebords

sont très incommodes, lorsqu'on en veut sortir.”³² Ook in Maassluis en Maasland sliep men meestal in bedsteden zoals Desjobert ze beschrijft. Naast exemplaren die – geplaatst in de hoek van de kamer – aan twee kanten vrij stonden en gedeeltelijk de kamer instaken, waren er bedsteden die in de muur of een alkoof waren ingebouwd en soms de afmeting van een klein vertrekje hadden.³³ Beide vormden een nagelvast onderdeel van de betimmering en werden dus niet als los huisraad in de inventaris beschreven. Wel genoteerd werden het bed (d.w.z. de matras), de gordijnen en het voetenbankje dat men bij in- en uitstappen gebruikte. De gordijntjes zorgden niet alleen voor warmte, zij haalden overdag ook indien gewenst het beddegoed uit het zicht en zorgden 's nachts voor privacy.

Afb. 1. Jan Luyken (1649-1712), 'Het bed'. Ongesigneerde en ongedateerde tekening (pen in bruin, penseel in grijs gewassen), voorstudie voor de gelijknamige gravure in Luykens *Het leerzaam huisraad* (1711). Collectie Amsterdams Historisch Museum.

Vooral op de zolders werden wel bedden geïnventariseerd zonder de bij een bedstede behorende gordijnen. In zo'n geval was waarschijnlijk sprake van een bed of matras dat zonder houten ombouw los op de grond werd gelegd.

Losstaande ledikanten zoals men die tegenwoordig in vrijwel alle huizen aantreft, komen in het zeventiende- en achttiende-eeuwse Maassluis en Maasland weinig voor. Pas in de negentiende eeuw nemen ze in aantal toe. Na een eerste vermelding van een "ledikantje" in een Maassluisse boedel uit 1679 volgen zestig vermeldingen tot 1800. In ruim een derde van de gevallen betreft het eenvoudige ledikanten en kinderledikantjes. Meestal waren deze in minder representatieve vertrekken geplaatst.³⁴ Tot de meest in het oog springende uitzonderingen op dit algemene beeld behoren de ledikanten in het logement De Moriaan (1751). In dit grote stadslogement beschikte men over een negental ledikanten en een aparte "blauwe ledikantkamer". Eigenaar van het logement was de vermogende burgemeester Cornelis van der Linden. Zelf bewoonde hij een huis aan de Zuidvliet, waar zich blijkens de tien jaar later opgemaakte boedel in de "stille kamer" een notehouten ledikant bevond, voorzien van "rood-zijde damaste bekleding", een unicum in de Maassluisse inventarissen.³⁵ Voor Van der Linden, alsmede voor een klein aantal andere – meest vermogende – Maassluizers, had het ledikant een belangrijke statuswaarde en kreeg het een prominente plaats op de bovenverdieping.

Vaker dan het ledikant echter zouden in de loop van de achttiende eeuw de rustbank en de slaapbank deel gaan uitmaken van het interieur van de welgestelde Maassluiser. Voorzien van een matras en enkele kussens, treffen we deze meubelen soms in een vertrek aan waar zich reeds een bedstede bevond en een heel enkele keer lijkt men zelfs de voorkeur aan een bank boven de bedstede te hebben gegeven. Zo lag bij de schipper Van der Hoeff-Patijn (1777) in de bedstede op zolder een kist met tingoed en koper, terwijl in de buurt een rustbank met daarop een bed met toebehoren stond.³⁶ Meestal kreeg de rustbank een plaats in het kantoor of in het voorhuis. Ook hier was het echter weer niet zozeer het houten raamwerk als wel het beddegoed dat dergelijke rustplaatsen tot een kostbaar geheel maakte.

Juist gezien de vele mogelijke soorten slaappleatsen is het dikwijls moeilijk vast te stellen over hoeveel slaappleatsen men in een huishouden precies beschikte en welke hiervan in gebruik waren. Voor ons onderzoek werd elk 'bed' als een slaappleat beschouwd. Het al dan niet ontbreken van linnengoed leek ons geen betrouwbare indicator: afgezien van het gegeven dat niet iedereen lakens en slopen gebruikte, is bij een sterfgeval de kans immers groot dat dit reeds opgeborgen, als doodskleed gebruikt of naar de bleek gebracht was.³⁷

Slapen in Maassluis

Als belangrijke indicatoren voor privatisering van het slapen kunnen de aanwezigheid van aparte slaapkamers, een geïndividualiseerd beddengebruik en het verdwijnen van het bed uit het woonvertrek worden beschouwd. Een slaappleat in een voor iedereen toegankelijk vertrek strookt niet met de behoefte aan intimiteit en privacy. Ook in de ontwerpen van de huizen in de zeventiende-eeuwse Republiek,

naar het voorbeeld van het Italiaanse classicisme, waren aparte slaapkamers aanwezig.³⁸ In het 'ideale woonhuis' van Simon Stevin (1548-1620) waren voor het gezinshoofd niet alleen een eigen slaapkamer, maar ook de vertrekken daarboven en -onder gereserveerd.³⁹ In het bouwkundige tractaat van de zeventiende-eeuwse boekhandelaar Willem Goeree (1635-1711) wordt de aanwezigheid van aparte slaapkamers voor de verschillende leden van het huishouden als vanzelfsprekend beschouwd. De kamers van jonge kinderen moesten "dicht bij die van de Ouders en voornaam die van de Moeder zijn", terwijl de kamers van "bejaarde Kinderen" zich in de buurt van de zogenoemde "vrienden Kamers" moesten bevinden, "op datze goede gelegenheid mogen hebben, hun vrienden te festeren, of gediensigheid te offereren, en met menschen wel te leeren omgaan." Voorts merkt hij op: "De gemeene Slaapkamers moeten niet, zoo deun [dicht, hd] by de hand noch voor den eersten aanloop zijn, dan de plaatzen daar men iemand spreekt of ontfangt", terwijl de "vrienden Kamers" door hem aan de straatzijde werden gedacht zodat de gasten "zonder groot beslag en geswerm door 't Huis te maken, vry konnen uit en in gaan."⁴⁰ De adviezen van Goeree hebben betrekking op de grote huizen met veel vertrekken van de rijke burgerij. De meeste huizen in Maassluis, ook die van de elite, waren echter betrekkelijk bescheiden van omvang. Gemiddeld telde een huis vier à vijf vertrekken, met enkele uitschieters bij de elite. Niemand had echter meer dan elf vertrekken tot zijn beschikking.⁴¹

De boedelbeschrijving van meesterchirurgijn Willem Pannevis en diens echtgenote Lidia Mensert uit 1776 biedt een fraaie illustratie van het gebruik van de vertrekken en de verdeling van de slaappleaatsen over het huis bij de bovenlaag van de Maassluisse bevolking.⁴² Omdat deze inventaris getaxeerd is, biedt zij tegelijkertijd een beeld van de waarde en daarmee de status van de slaappleaatsen. Het echtpaar Pannevis-Mensert bewoonde met drie kinderen een hoekhuis aan de noordzijde van de Noordvliet bij de Goudsteen. In totaal telde het huis tien vertrekken, waarmee het tot de grotere panden behoorde. Naar alle waarschijnlijkheid hadden alle gezinsleden en ook het inwonend personeel de beschikking over een eigen bed en een aparte slaappleaats; in totaal telde de boedel zeven bedden, verspreid over een gelijk aantal vertrekken. Het voorhuis was in gebruik als winkel in gedestilleerde dranken, en werd niet als slaapvertrek gebruikt. In vrijwel alle andere vertrekken stond wel een bed, en ook op de gang werd een ledikantje aangetroffen met daarin een kinderbedje, ondanks de aanwezigheid van een aparte "kinderkamer". Het duurste bed met toebehoren, getaxeerd op vijftig gulden, bevond zich in de bovenachterkamer; hier stond ook een duur ledikant met een behangsel en twee sitse gordijnen, ter waarde van 24 gulden. De verdere inrichting van dit vertrek was echter betrekkelijk eenvoudig. Als dagelijks woonvertrek fungeerde het "pomp-huis". We treffen hier een bedstede met beddegoed met een totale waarde van twintig gulden.

Net als bij de familie Pannevis, die behoorde tot de notabelen, zijn de slaappleaatsen bij de overige nalaters, ook die uit de middengroepen, in Maassluis over verschillende vertrekken verspreid. Gedurende de hele periode werd in gemiddeld de helft (twee à drie) van de vertrekken geslapen. Het voorhuis en de achterkeuken (de kookkeuken) achtte men minder geschikt als slaappleaats. Zolders en vlieringen

werden daarentegen juist vrijwel altijd als slaappleaats voor een of meer personen gebruikt. Het is hier dat we – temidden van voorraden eten en afgedankte spullen – de grootste verscheidenheid aan zowel losse als nagelvaste slaappleaatsen aantreffen, variërend van een goed voorziene bedstede of ledikant tot een strozak op de grond. Voorts treffen we slaappleaatsen aan op de gang en in het trappenhuis, de schuur of de stal. Het is aannemelijk dat hier personeel te ruste werd gelegd. Aparte ‘meiden-’ en ‘knechtenkamertjes’ komen weinig voor. Over de gehele periode worden ze slechts vijf keer genoemd.⁴³

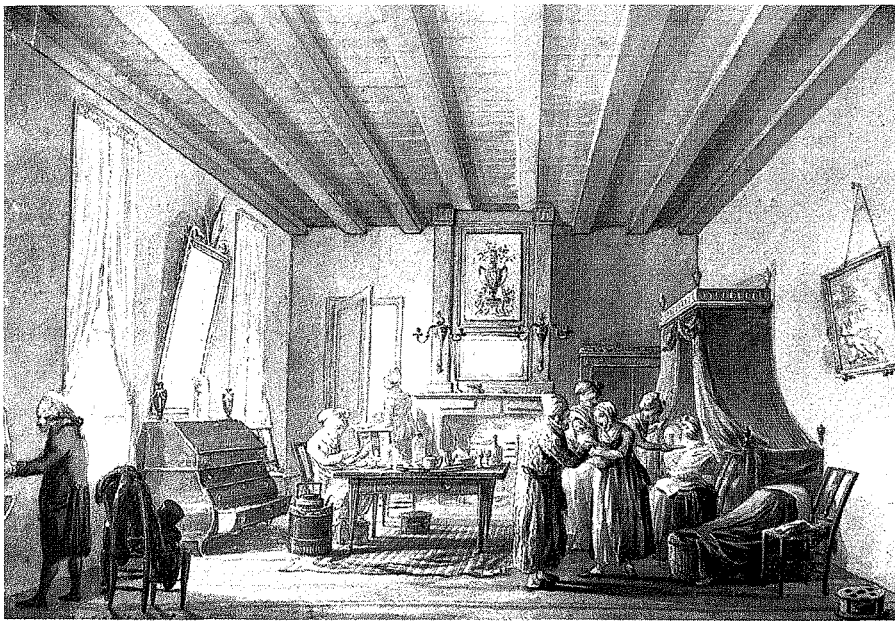
Ook expliciete vermeldingen van ‘slaapkamers’ komt men in de boedels weinig tegen. Tot 1800 wordt slechts zes maal melding gemaakt van een slaapkamer of ‘slaapvertrek’. In dit opzicht is er een duidelijk verschil tussen de boedels van het patriciaat en die van de overige burgerij: alle slaapkamers zijn te vinden in de huizen van de bestuurlijke elite.⁴⁴ Over het algemeen zijn de slaapkamers sober gemeubileerd. Pas in de laat-negentiende-eeuwse boedelbeschrijvingen komt men voorwerpen tegen die duidelijk geassocieerd worden met een ‘slaapkamercultuur’, zoals nachtkastjes en wastafels. Ook dan komen er echter nog slechts in een vijfde deel van de boedelbeschrijvingen slaapkamers voor en nog steeds vinden wij deze vertrekken weer vrijwel uitsluitend in de huizen van de plaatselijke notabelen. Zij zijn het ook die als eerste aparte ‘logeerkamers’ hebben.

Doorgaans sloop men in vertrekken die ook andere functies hadden. Vrijwel altijd waren bedsteden aanwezig in het woonvertrek. Ook werd vaak geslapen in de ontvangstkamer. Van de negen zeventiende-eeuwse Maassluizers, allen behorend tot de elite, die de beschikking hadden over een zit- of pronkruimte, hadden er acht dit vertrek voorzien van beddengoed. Ook in de achttiende eeuw zien we nog vaak bedden en beddengoed in de ontvangstruimten. Pas in het derde kwart van de achttiende eeuw lijkt bij de Maassluisse elite duidelijk sprake van een verschuiving waarbij het bed uit de mooie ontvangstkamers verdwijnt: nog slechts in 35 procent van de rijke boedels treffen we hier in deze periode een bed aan. Voor zover het hier bedsteden betreft, moet deze ontwikkeling blijkens Goeree’s tractaat uit 1681 elders echter reeds eerder zijn ingezet: “De vast staande Koetzen, zijn van wat geringer slag, en werden thans zelden, en niet zoo gemeen als wel voor dezen in de beste vertrekken, plaats gegunt.”⁴⁵

Bij alle groepen is er duidelijk sprake van een spreiding van de slaappleaatsen over de verschillende vertrekken van het huis. Vrijwel nooit sloep men met het hele gezin bijeen in één vertrek. Slechts in een paar gevallen werden alle bedden in een vertrek aangetroffen. Het betreft hier een viertal arme huishoudens met kinderen.⁴⁶ Wat het beddengebruik betreft, ligt het gemiddelde aantal op één bed per persoon. Wellicht geven deze cijfers een enigszins geflatteerd beeld. Vaak treffen we in huishoudens met – gehuwde en dus vermoedelijk uitwonende – meerderjarige kinderen relatief veel bedden aan. Mogelijk werden de bedden van de kinderen bewaard totdat beide ouders waren overleden. Ook is niet altijd is duidelijk of er personeel inwonend was.

Het bed uit het woonvertrek?

Wanneer men een beeld wil krijgen van de terugdringing van 'het slapen' achter 'coulissen', is het zinvol om de ruimte waar zich het familieleven afspeelde nader in ogenschouw te nemen. Om te bepalen welk vertrek onze nalaters hiervoor kozen, hebben we gelet op de aanwezigheid van een haard, (leun)stoelen, tafels, kasten met koper- en tinwerk, serviesgoed, en een klok. In de zeventiende en achttiende eeuw wordt de ruimte waarin we deze voorwerpen aantreffen doorgaans als 'keuken' aangeduid, hoewel er niet altijd gekookt wordt. Aan het eind van de negentiende eeuw spreekt men meestal van 'kamer' of 'vertrek'.⁴⁷ Wij zullen dit vertrek steeds aanduiden als dagelijks woonvertrek.

Afb. 2. Dirck Langendijk (1748-1803), 'De geboorte'. Sepia-aquarel, 1798, huidige verblijfplaats onbekend. Foto: Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem.

Zoals het ontstaan van gescheiden kook- en woonruimten een zeer traag en grillig proces is geweest, is ook bij de terugdringing van de slaapplek uit het dagelijkse woonvertrek geen sprake van een rechtlijnige ontwikkeling. Bij de zeventiende-eeuwse Maassluizers uit de boedelselectie werd vrijwel altijd in het woonvertrek geslapen en ook in de eerste helft van de achttiende eeuw sloep men in twee derde van de huishoudens nog daar waar overdag gewoond werd. In het derde kwart van de achttiende eeuw lijkt er sprake van een teruggang: bij ruim de helft vinden we nu een bed in het woonvertrek. Aan het eind van de achttiende eeuw is deze tendens echter weer teniet gedaan; men gebruikt dan weer in twee van de drie gevallen het woonvertrek tevens als slaapstee. Kijken we naar het einde van de negen-

tiende eeuw, dan lijkt van een veranderingsproces zelfs helemaal geen sprake te zijn geweest; ook dan wordt nog in meer dan de helft van de gevallen in het dagelijks woonvertrek geslapen.⁴⁸

Gedurende de gehele periode die ons onderzoek bestrijkt zou de bedstede haar plaats in het woonvertrek dus grotendeels behouden. Ook wanneer er geen bed meer lag, trof de notaris nog wel vaak wat beddegoed aan en kon indien nodig de bedstede zo weer in gebruik worden genomen. Alvorens aan te nemen dat het stadse dorp Maassluis een 'ingeslapen' samenleving was waar gedurende ruim tweehonderd jaar vrijwel niets veranderde, is het verhelderend te kijken naar mogelijke verschillen tussen de sociale groepen.

Wanneer men de zeventiende- en achttiende-eeuwse boedels van de ruimer behuise notabelen apart beschouwt, valt op dat zij zich aanvankelijk niet duidelijk van de rest onderscheidden. Bij vier van de zes notabelen uit de zeventiende eeuw bevond zich een bed in het woonvertrek. Ook in de eerste helft van de achttiende eeuw wordt hier nog door vrijwel alle notabelen geslapen. In het derde kwart van de achttiende eeuw ligt het bed bij hen vaker in het woonvertrek dan bij de middengroepen (namelijk bij respectievelijk 64 en 50 procent van de nalaters). Aan het einde van de achttiende eeuw zien we geen duidelijk onderscheid tussen de groepen. Pas in de loop van de negentiende eeuw lijkt sprake te zijn van een duidelijke verandering. Vrijwel alle notabelen zijn dan voorzien van slaapkamers en logeerkamers en houden 'wonen' en 'slapen' gescheiden.

Zoals we hebben gezien zou er in Maassluis in het woonvertrek een slaapplek blijven en het lijkt waarschijnlijk dat hier in veel gevallen de ouders sliepen. Hier, bij de haard, speelde zich het dagelijks leven af. De negentiende-eeuwse boedels geven ons een indruk van de status die dit bed had. Wanneer we alleen de boedels bekijken waar behalve in het woonvertrek ook nog elders werd geslapen, blijkt in 69 procent van de gevallen het kostbaarste bed of een bed van gelijke waarde in het woonvertrek te liggen. Opvallend is daarbij dat met de opkomst van de goedkopere kapokken matrassen, het veren bed dikwijls in het woonvertrek ligt. Hieruit en uit het gegeven dat er ook vaak wiegen en ledikantjes in het woonvertrek staan, kunnen we misschien afleiden dat het vaak ouders met kleine kinderen waren die hier sliepen. Wanneer de kinderen uit huis waren, verhuisde men soms naar boven. Verandert de gezinssamenstelling, dan lijkt ook het slaapedrag zich aan te passen. Waar niet meer in het woonvertrek werd geslapen, waren slechts in een kwart van de gevallen nog kinderen in huis. Ook het gedrag van ongehuwden en van (oudere) weduwnaars is opvallend. Het waren vooral deze Maassluiers die de bedstede in het woonvertrek onbeslapen lieten.⁴⁹ Mogelijk is dit een aanwijzing voor een reeds aanwezige behoefte aan scheiding van functies, waaraan men zolang er kinderen in huis waren om praktische redenen niet tegemoet kwam.

Slapen in Maasland

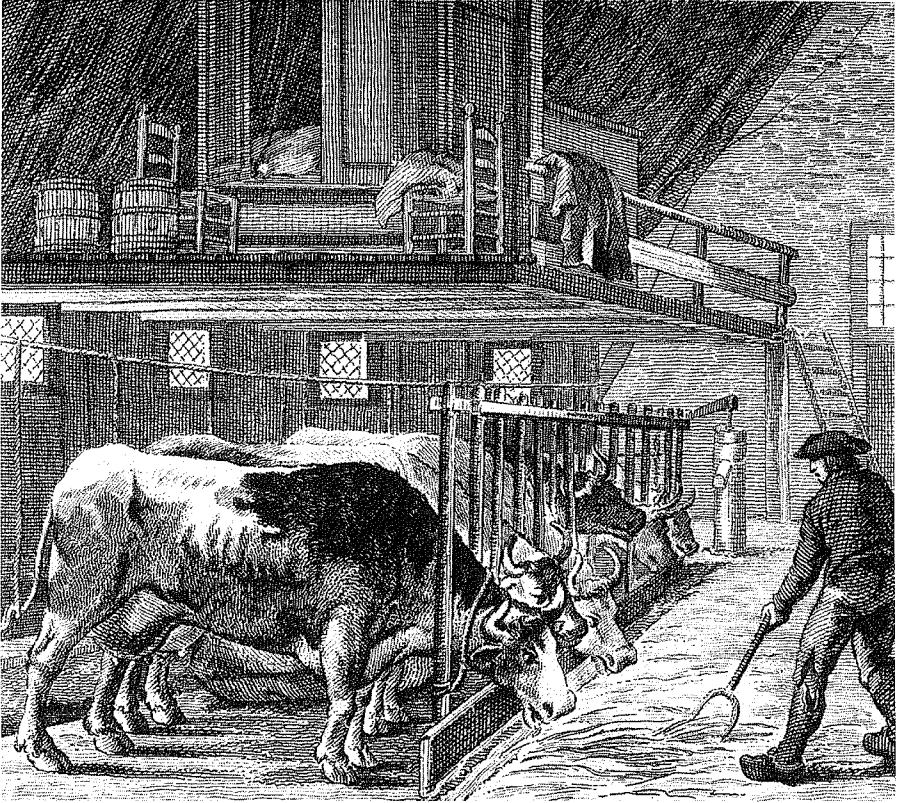
We zullen nu zien of het hierboven geschetste, langzame en grillige proces naar een scheiding van woon- en slaapfuncties en naar het bezit van een eigen bed in het niet ver van Maassluis gelegen Maasland op dezelfde wijze verliep.

Maasland was, zoals we zagen, in de achttiende en negentiende eeuw een niet onbelangrijk boerendorp. De bevolking bestond uit een grote groep relatief welvarende veeboeren, een vooral van deze groep afhankelijke middenstand, en een kleine bovenlaag van intellectuelen, rijke ambtenaren en kooplieden, van wie de laatsten veelal afkomstig waren uit het boerenmilieu. In dit dorp heeft omstreeks 1800 Arij Dijkshoorn met zijn vrouw Jannetje van Dorp een kleine boerderij in de 's-Heerenstraat. Hij sterft in december 1811. Wanneer een maand later ten behoeve van zijn minderjarige zoons Leendert en Jacob de inventaris wordt opgemaakt, woont het hele gezin in één vertrek, de keuken. Hier bevinden zich de open haard met haard- en kookgerei, de klok, tien stoelen en drie tafels, een kastje, serviesgoed, het lepelrek en de bedstede met een bed en toebehoren. In de 'binnenkamer' staat het overige huisraad opgesteld, waaronder een kast met kleren, nog twee tafels, en drie stoelen. Het is duidelijk dat deze kamer niet of zelden wordt bewoond en er wordt niet geslapen. Alle dagelijkse bezigheden, ook het koken, spelen zich af in de keuken. In de bedrijfsruimten worden alleen vee, gereedschap en enkele voorraden spek en aardappelen, en geen ander meubilair of huisraad en ook geen krib of strobed voor de knecht aangetroffen.⁵⁰

Dit is ongeveer het beeld zoals we het kennen uit de negentiende-eeuwse landbouwkundige verslagen en medische rapporten, waarin de eenvoudige en armoedige woonomstandigheden van de laagste groepen van de stedelijke en landelijke bevolking – doorgaans in negatieve zin – worden beschreven.⁵¹ Het zijn vooral deze bronnen waarop Korff zich baseert als hij in de negentiende eeuw een stagnatie signaleert in het civilisatieproces van het slapen. Het is echter niet het algemene beeld van de slaapcultuur in Maasland zoals dat uit de overige boedelbeschrijvingen naar voren komt. Dat men, zoals in het voorbeeld van Arij Dijkshoorn, met de hele familie bij elkaar in één vertrek – het woonvertrek – sliep, kwam maar zelden voor; in totaal slechts in negen huishoudens. Net als in Maassluis het geval was, betreft het hier arme gezinnen. Kijken we naar het aantal vertrekken waar in de eerste helft van de negentiende eeuw geslapen werd, dan is dat bij de middenstand gemiddeld 2,4. Bij de armste huishoudens ligt dat gemiddelde lager: 1,5; bij de notabelen en bij de boeren hoger: respectievelijk 3,8 en 3,5.⁵² De hogere aantallen bij de laatste groepen hebben vooral te maken met de slaapplaatsen voor het dienstpersoneel.⁵³ Uit de gemiddelde aantallen slaapvertrekken is misschien af te leiden dat de ontwikkeling naar gescheiden slaapplaatsen in huis, die volgens Korff in West-Europa op het platteland tegen het eind van de achttiende eeuw zijn beslag kreeg, in Maasland in het begin van de negentiende eeuw al ver gevorderd was. Het betekent echter niet dat iedereen ook een eigen bed bezat. Wanneer we het gemiddelde aantal personen dat in één bed sliep, berekenen, dan zien we dat dat bij de boeren in de loop van de eeuw terugloopt van twee naar 1,4; bij de middenstand van twee naar één. Bij de arbeiders blijft het aantal twee en bij de elite treffen we gedurende de hele periode meer bedden aan dan personen.⁵⁴ Bekijken we de afzonderlijke groepen in detail, dan wordt duidelijk hoe de verschillen precies liggen.

Boeren

In de boerderij waar in 1811 Arij Dijkshoorn met zijn vrouw en twee kinderen in één bedstede in de keuken sliep, sterft 47 jaar later Jannetje van Berkel.⁵⁵ Zij was getrouwd met Arij van Geest en liet drie minderjarige kinderen na, twee zoons en een dochter. Deze familie bewoont de boerderij op een geheel andere wijze dan haar voorgangers.

Afb. 3. D. Veelwaard naar Jacobus van Meurs (1758-1824), 'Zuidhollandsche stal'.
Gravure uit: Joh. Hazeu Cz., *De onderwijzende landman met zijne kinderen,
in leerzame gesprekken over den landbouw en de landhuishoudkunde*
(Amsterdam 1820) 33. Foto: UB Amsterdam.

Niet de keuken maar de binnenkamer wordt nu als dagelijks woonvertrek gebruikt. In dit vertrek wordt niet gekookt, maar wel gestookt met behulp van een kachel en er bevinden zich twee bedden met toebehoren in twee bedsteden. In de keuken wordt gekookt in de open haard; gewoond en geslapen wordt daar niet meer. Anders dan in 1812 noteert de notaris nu een hoogkamer. Daar staat eveneens een bed, en een kabinet. Dit vertrek doet geen dienst als woonruimte. Verwarming is er niet. De vele stoelen, tafels, stoven, twee serviezen en glaswerk, en de aanwezig-

heid van mandjes, een emmer met rijst en enige peren doen eerder denken aan een opslag- annex slaapruijnte dan aan een woonruimte waar ook geslapen wordt. Verder trof de notaris nog twee slaapplaatsen op de zolders aan: een knechtsbed en toebehoren in een bedstede op de voorzolder en een lege slaapkribbe op de stalzolder. We zien dat in de boerderij op verschillende plaatsen wordt geslapen en dat het dagelijkse woonvertrek daar één van is. Hier treffen we zelfs het duurste bed aan. Koken en slapen zijn gescheiden functies; slapen en wonen niet. Als we aannemen dat de ouders in het woonvertrek sliepen in de ene bedstede met het duurste bed en de zoons in de andere bedstede, dan was het bed in de hoogkamer misschien voor de dochter bestemd. Mogelijk sliep zij daar samen met de meid(en): een aparte meidenkamer was er immers niet. Het bed van de knechts tenslotte was op zolder. Iedereen in huis deelde een bed.

Deze inventaris van Arij van Geest kan min of meer als representatief beschouwd worden voor het gebruik van de ruimten en de daarmee samenhangende slaapgewoonten van de boeren in Maasland. Men sliep in verschillende vertrekken verspreid over de boerderij. Eén daarvan was het dagelijkse woonvertrek. Gedurende de gehele door het onderzoek bestreken periode (1730-1900) sliepen de Maaslandse boeren in driekwart van de gevallen in het woonvertrek.⁵⁶ Vaak bevond zich daar de belangrijkste slaapplaats: in vijftig procent van alle gevallen lag hier het duurste bed. Net als in Maassluis zullen hier de ouders hebben geslapen.⁵⁷ Het gegeven dat in dit vertrek ook vaak een kinderledikantje of wieg aangetroffen wordt, ondersteunt dit. Na 1850 wordt er niet meer gekookt in dit vertrek. Tot die tijd kwam nog in twaalf van de in totaal zestig inventarissen kook- en haardgerei uitsluitend voor in het woonvertrek.⁵⁸ Men kookte doorgaans in het bedrijfsgedeelte, meestal het zomerhuis, waar in de zomer ook gewoond, maar niet geslapen werd.

Behalve het woonvertrek waren er in de boerderij, zoals gezegd, nog andere vertrekken waar geslapen werd. Dat waren de kamers waar de duurste meubelen stonden en die alleen bij bijzondere gelegenheden als woonruimte werden gebruikt, de vertrekken waar huisraad en voorraden waren opgeslagen, en de slaapplaatsen in de bedrijfsruimten. Daarnaast waren er ook vertrekken waarvan de naam aangeeft dat ze primair voor het slapen bestemd waren, de slaapkamers, knechts- en meidenkamers.

In de loop van de periode stijgt het aantal slaapruijnten per huishouden aanzienlijk, van 3,5 in het begin naar 4,4 aan het eind van de negentiende eeuw. Wat daarbij opvalt is in de eerste plaats de opkomst van de slaapkamer. De eerste dateert uit 1796. Tot 1845 komt de slaapkamer in ongeveer een kwart van de boedelbeschrijvingen voor, terwijl in de tweede helft van negentiende eeuw in ongeveer de helft van de huishoudens slaapkamers aanwezig zijn. Een andere ontwikkeling zien we bij de knechten- en meidenkamers: in de periode 1730-1800 komen ze voor in tien van de vijftien boedels; in de negentiende eeuw steeds in ongeveer een derde van de gevallen (28 procent). Daarnaast nemen zowel de zolders en andere bedrijfsruimten, als ook de hoogkamers waar geslapen wordt sterk toe.⁵⁹

Niet alleen het aantal slaapvertrekken, breidde zich belangrijk uit; we zien ook een spectaculaire groei van het aantal bedden, waardoor het aantal personen per bed aan het eind van de eeuw zakte van twee naar 1,4.

Hoe is nu deze groei van het aantal slaappleatsen te verklaren? Gaan we er van uit dat het duurste bed doorgaans het bed van de ouders was, dan kunnen we met enige voorzichtigheid concluderen dat het de kinderen en het dienstpersoneel waren die geleidelijk aan meer eigen bedden kregen. Mogelijk sliepen de jongere kinderen aanvankelijk met elkaar in een bedstede en de ouderen samen met de knechten en meiden. Dit zal zeker het geval zijn geweest wanneer zij zelf meehielpen op de boerderij van hun ouders. Ook jongere kinderen sliepen echter wel op de meidenkamer; soms treffen we daar kinderledikantjes met volledig beddegoed aan.⁶⁰ Misschien kunnen we in de toename van het aantal bedden een indicatie zien voor de groeiende scheiding tussen boerengezin en personeel die vanaf het einde van de achttiende eeuw plaatsvindt.⁶¹ Gezien het grotere aantal bedden dat we op de zolders aantreffen, vaak bijna even hoog gewaardeerd als de bedden in de woonkamers, zal een deel van de verklaring ook gezocht moeten worden in de zorg van de boer voor goede slaappleatsen, zowel voor het vaste als voor het losse personeel.⁶²

De belangrijkste verandering is echter dat na 1860 heel langzaam innovaties uit de stedelijke slaapcultuur hun intrede doen.⁶³ Incidenteel verschijnen bij de rijkere boeren wastafels, lampetkannen en waskommen (in totaal zeven maal van 80). Ook nachtkastjes en -tafeltjes beginnen op te komen. Misschien is het niet toevallig dat we nu ook meer ledikanten aantreffen met beddegoed dat even duur is als dat in de bedsteden.⁶⁴ Dat de behoefte aan open slaappleatsen bestond, blijkt in ieder geval uit de sterke toename van het aantal boedels met ledikanten.⁶⁵ Deze ontwikkeling zal ongetwijfeld ook een gevolg zijn van de stijging van het aantal bedden in het algemeen; in het proces op weg naar afzonderlijke bedden lijkt het plaatsnemen van een ledikant een eenvoudiger oplossing dan het timmeren van een nieuwe bedstede. Houten zowel als ijzeren ledikanten waren bovendien relatief goedkoop.⁶⁶ Deze vernieuwingen krijgen niet uitsluitend een plaats in de specifieke slaapkamers. Dikwijls bevond zich een wastafel in de beste kamer. Zo stond in 1886 in de beste kamer van de boerderij van Jacob Moerman een wastafel met toebehoren en een doekenrekje naast een chiffonnière, een fauteuil, zes stoelen en een mahoniehouten tafel met theegerei en een pijpenstandaard. De ene bedstede was omgebouwd tot kast met daarin servies- en linnengoed, in de andere werd geslapen.⁶⁷ In de woonkamer werden echter weinig ledikanten voor volwassenen, en nooit wastafels en lampetkannen geplaatst.

Samengevat lijkt het erop dat de boeren in Maasland in de loop van de negentiende eeuw enerzijds steeds meer oog krijgen voor privacy en voor hygiëne. Er komen meer slaappleatsen, meer bedden en ledikanten, en ook wastafels doen, zij het langzaam, hun intrede. Dat vernieuwingen als ledikant en wastafel geen plaats krijgen in het dagelijks woonvertrek hangt waarschijnlijk samen met het openbare karakter van deze ruimte. Handelingen als wassen, en slapen buiten de beschutting van de bedstede kunnen daar niet plaatsvinden. Anderzijds lijken net als in Maasland gezinsgrootte, gewoonte en praktische voordelen (de aanwezigheid van een bedstede en de haard en mogelijk ook de nabijheid van de stal) te zwaarwegend om de woonkamer als slaappleat te verlaten. Een definitieve scheiding van woon- en slaapfuncties is aan het eind van de negentiende eeuw bij de boeren nog lang niet in zicht.

Arbeiders

Met de boerderij van Arij Dijkshoorn in herinnering, waarin alle dagelijkse activiteiten zich in één vertrek afspeelden, kunnen we ons enigszins een idee vormen van de woonomstandigheden van de arbeidersbevolking in Maasland. Deze groep, vooral bestaande uit tuinders en landarbeiders, woonde in zeer kleine huizen met doorgaans twee vertrekken, en soms nog een kookhuisje en een zolder. De totale waarde van het huisraad was minder dan 250 gulden. Het rapport dat in de *Verslagen betreffende den oeconomischen toestand der landarbeiders* voor het Westland is opgenomen, schetst voor de dichtbij gelegen plaatsen De Lier, 's-Gravenzande en Wateringen een wat armoediger beeld dan over het algemeen voor Maasland uit de inventarissen is af te leiden. Zo worden in De Lier de arbeiderswoningen, die "in den regel uit slechts ééne woonkamer bestaan met een portaal van ± 1.30 M. bij 1.30 M. of soms in de plaats daarvan een zoogenaamd achterhuisje" onvoldoende geacht.⁶⁸ De boedelbeschrijvingen vermelden echter aan het begin en aan het eind van de negentiende eeuw gemiddeld een aantal van 1,6 vertrekken waar geslapen werd; een bed werd gemiddeld door 1,7 personen beslapen. Omstreeks het midden van de eeuw liggen de gemiddelden iets anders, respectievelijk 2 en 1,4. Er is dus sprake van een lichte golfbeweging. Gemiddeld 56 procent van de arbeiders slaapt in het dagelijks woonvertrek. Dat dat percentage lager is dan bij de boeren, houdt misschien verband met het feit dat in verhouding veel inventarissen zijn opgemaakt van arbeiders die alleenstaand zijn of van wie de kinderen het huis uit zijn. Deze groep kiest vaak de bedstede in het tweede vertrek om in te slapen.⁶⁹ Dergelijk gedrag zagen we ook in Maassluis. Naar de reden kunnen we slechts gissen: misschien speelt ook hier een rol dat in sommige gevallen nog in het woonvertrek wordt gekookt. In totaal was dat nog in gemiddeld 26 procent van de huishoudens het geval. Ledikanten komen vanaf de tweede helft van de eeuw incidenteel voor. Van aparte slaapkamers, bedden voor iedereen en wastafels is echter nog lang geen sprake. In 1886 staat de enige wastafel die we bij de arbeiders aantreffen in de woonkamer van Alida Slegt waar zij samen met haar zoon en haar dochter in de bedstede slaapt.⁷⁰ Deze arme weduwe geeft overigens de voorkeur aan het bezit van een mooie kamer boven een tweede slaapkamer: haar benedenvoorkamer is ingericht met onder andere een chiffonière, commode en een penanttafeltje. De woonkamer is het enige slaapvertrek.

Middenstand en notabelen

Ook over de middenstand en de notabelen kunnen we kort zijn. De overeenkomsten met Maassluis zijn groot. De grootte en indeling van de huizen, het aantal vertrekken waar geslapen wordt en de ontwikkelingen daarin zijn vergelijkbaar.

In Maasland beschikt in de negentiende eeuw de middengroep gemiddeld over 2,5 slaapvertrekken. In tegenstelling tot de boeren, waar het gemiddelde aantal personen per bed 1,4 bedroeg, is bij de middenstanders de verhouding 1 op 1. We moeten hier echter, zeker bij de meer goeden, rekening houden met inwonende meiden of knechten. In werkelijkheid zal het gemiddelde dus hoger zijn geweest. Bijna altijd waren er slaapplekken op de zolders, maar personeelskamers kwamen

hier niet voor. De knechtszolder bij een smid in 1784 vormt hierop de enige uitzondering.⁷¹

Net als de boeren bleef ook deze groep de woonkamer als slaapvertrek gebruiken; aan het eind van de negentiende eeuw was dit nog bij tachtig procent van de nalaters het geval. Verspreid over de beneden- en bovenverdiepingen bevonden zich de andere slaappleaatsen. Na 1760 komen we de eerste slaapkamers en bovenvoor- en achterkamers tegen; deze nemen geleidelijk in aantal toe. Bij de meest gegoeden worden deze in de loop van de negentiende eeuw steeds vaker uitgerust met ledikanten en wastafels.⁷² Het is deze groep uit de middenstand die aan het eind van de eeuw vaak niet meer in de woonkamer slaapt. Vermoedelijk volgt men hierin de stedelijke slaapcultuur.⁷³

Dat doen ook de notabelen van Maasland. Tachtig procent van hen had aan het eind van de negentiende eeuw bovenkamers en slaapkamers (waaronder ook logeerkamers), ingericht met moderne accessoires. Iedereen bezat ledikanten, waarvan de meeste (zes van de tien) zonder het beddegoed duurder waren dan vijftig gulden. Vrijwel iedereen had tevens wastafels, lampetkannen en waskommen in de slaapvertrekken staan.

De notabelen hadden de beschikking over gemiddeld 4,1 slaapvertrekken en bijna twee bedden (1,8) per persoon. Toch was het niet zo dat ook iedereen in een eigen bed sliep. Hiervoor is al ter sprake geweest dat de zestien- en twintigjarige dochters van de Maassluisse apotheker Groot in 1852 samen een bed in het bovenachterhuis deelden. Hoewel er nog een logeerkamer met een bedstee was, gaven ze duidelijk de voorkeur aan één kamer en één bed. De gewoonte om een bed te delen leefde dus nog onder de rijksten, ondanks het feit dat er dikwijls meer bedden dan personen in huis waren. In Maasland zal die gewoonte vermoedelijk niet anders zijn geweest.

Dat een belangrijk deel (37 procent) van de Maaslandse notabelen in de woonkamer blijft slapen, is echter opmerkelijk en onverwacht. Wanneer we deze groep nader beschouwen, blijkt ze gevormd te worden door de rijke handelaren en kooplieden, een in sociaal opzicht minder dominante groep in het agrarische Maasland dan de zelfbewuste boeren.⁷⁴ Hoewel de Maaslandse handel gericht was op de nabij gelegen steden Delft en Rotterdam⁷⁵, is het mogelijk dat de handelslieden, evenals de boeren die meestal zelf hun boter en kaas op de markt brachten, minder intensief in contact kwamen met de stedelijke wooncultuur dan de veelal van elders afkomstige notabelen, zoals de pastoor en de onderwijzer. Deze sliepen in slaapkamers, zoals we ook in Maassluis zagen bij de notabelen aan het einde van de negentiende eeuw. Daaronder bevonden zich echter ook enkelen die de woonkamer nog als slaapvertrek in gebruik hadden. Dorpse afkomst, afhankelijkheid van de belangrijke boerenstand en vermoedelijk beperkte contacten met de stad zouden wellicht een verklaring kunnen zijn voor dit afwijkende en behoudende gedrag.

Conclusie

Wanneer we het slaapgedrag in Maassluis en Maasland vergelijken, zijn de overeenkomsten opvallend. Gedurende de hele periode sliep men in beide plaatsen ver-

spreid over de verschillende ruimten in het huis. Daarbij blijft de bedstede in het woonvertrek vaak als belangrijkste – echtelijke – slaappleats in gebruik. De stijging van het aantal bedden, en in de negentiende eeuw ook die van het aantal slaapvertrekken, is significant. Toch is het niet zo dat aan het eind van de negentiende eeuw iedereen een eigen bed had of in een eigen bed sliep. In arbeidersgezinnen, en in mindere mate bij de boeren, werd nog vaak een bed gedeeld. Het privatiseringsproces op het gebied van het slapen lijkt aan het eind van de achttiende eeuw ver gevorderd. Van een rechtlijnige ontwikkeling is echter geen sprake. Zo is bij de arbeiders zelfs sprake van een lichte achteruitgang aan het eind van de negentiende eeuw. De verschillen tussen de gemiddelden zijn echter te klein om van een tegenbeweging te spreken zoals Korff die signaleerde.

Verrassend is bij deze ontwikkelingen dat de scheiding tussen wonen en slapen nog niet definitief heeft plaatsgevonden; het slapen is nog niet achter de coulissen van de slaapkamer verdwenen. Gewoonte en praktische overwegingen zullen de belangrijkste motieven zijn geweest om in de woonkamer te blijven slapen. Belangrijk is natuurlijk de aanwezigheid van de haard en voor de boeren ook de nabijheid van de stal en de melkkelder. Bovendien waren zowel in de boerderijen als in de burgerhuizen, bedsteden als vast onderdeel van de betimmering in het woonvertrek aanwezig. Verder speelden gezinsgrootte en personeel een rol. We zagen dat echtparen zonder kinderen het woonvertrek als slaappleats vaak verlaten; bij de boeren, de groep bij wie altijd personeel inwoonde, gebeurde dat echter in geringere mate dan bij de burgers. Een belangrijke stap op weg naar een moderne slaap(kamer)cultuur wordt in de negentiende eeuw met de aanschaf van hygiënische accessoires en open ledikanten gezet door de welgestelde burgerij, slechts aarzelend gevolgd door de rijke boeren. Een deel van de notabelen trekt zich nu 's nachts terug uit het woonvertrek. Handelingen als wassen, en slapen in een open ledikant, vragen om een ruimte met meer privacy, het woonvertrek wordt daarvoor klaarblijkelijk als te openbaar beschouwd. Zij die minder betrekkingen hebben met de stedelijke cultuur, houden echter vast aan het oude woonpatroon en blijven de bedstede in het woonvertrek gebruiken.

Het gedrag van de verschillende sociale groepen wordt duidelijker wanneer we dit afzetten tegen een andere plattelandssamenleving. In zijn onderzoek naar de Zaanstreek constateerde Schuurman een soortgelijke ontwikkeling als hierboven beschreven. Ook hier slaapt de elite aan het einde van de negentiende eeuw niet meer in het woonvertrek, maar in slaapkamers, terwijl de boeren en arbeiders het woonvertrek als slaapruijnte blijven gebruiken.⁷⁶ In de Zaanstreek is echter geen sprake van een door boeren gedomineerde dorpscultuur en een van hen in sociaal opzicht afhankelijke niet-agrarische elite zoals in Maasland. De Zaanse (hout)industrie is gevoeliger voor de stedelijke conjunctuur. Het is mogelijk dat de rijke industriëlen daardoor in hun levensstijl ook meer op de stad (Amsterdam) gericht zijn.

Ook de weer zo totaal andere geschiedenis van de slaapcultuur in het Land van Nevele (Vlaanderen) dienen wij te beschouwen tegen de achtergrond van de lokale sociaal-economische structuur.⁷⁷ In de zeventiende en achttiende eeuw zijn wonen en slapen in dit arme gebied, waar de vlasindustrie het belangrijkste middel van

bestaan was, duidelijk gescheiden functies. Door de huisindustrie was de woonruimte in de doorgaans kleine huisjes gering. De gewoonte om in open kribben in plaats van in bedsteden met gordijnen maakte dat privacy in het woonvertrek ontbrak; wellicht koos men om die reden voor een slaappleats in de werkruimte. Van aparte slaapkamers was hier geen sprake.

Aan de algemeen menselijke behoefte aan nachtrust kon, al naar gelang van tijd, regio en sociale ruimte, op verschillende wijze vorm worden gegeven. Het gaat volkskundigen niet zozeer om het bed als zodanig, maar om degene die erin slaapt. Aan de hand van de geanalyseerde boedelbeschrijvingen hebben we een beeld gegeven van de specifieke slaapcultuur in Maassluis en Maasland tot omstreeks 1900. De werkelijkheid zal ongetwijfeld ingewikkelder geweest zijn. Bij de uitdaging om die bloot te leggen bleek het platteland overigens, alle beeldvorming ten spijt, allerm minst slaperig te zijn.

Uit de voorbeelden blijkt hoe ingewikkeld het civilisatieproces van het slapen verloopt. Alleen met behulp van gedetailleerd onderzoek naar regionale en sociale verschillen is het mogelijk dit proces precies in kaart te brengen. De ontwikkeling die uit het onderzoek in Maassluis en Maasland naar voren komt, is die van een gestaag maar grillig verlopende privatisering van het slaapgedrag. Het ideaal – bewust of onbewust – om niet met het hele gezin in één vertrek te slapen maar in ruimten verspreid over het huis, is aan het begin van de onderzoeksperiode reeds aanwezig. Voor een doorvoering van een scheiding tussen publiek en privé is het bestaan van een ideaal op zichzelf echter niet voldoende. Pas wanneer aan bepaalde voorwaarden is voldaan, zal men sneller afstand doen van oude gewoonten. Zoals de komst van een tweede schoorsteen de scheiding van koken en wonen bevorderde, werd door innovaties als open ledikant en slaapkameraccessoires (nachtkastjes en wastafels) de weg vrijgemaakt voor onze moderne slaap(kamer)cultuur. In Maassluis en Maasland waren het de notabelen die, pas aan het eind van de negentiende eeuw, een begin maakten met de definitieve scheiding van woon- en slaapfuncties.

Summary

Sleeping in the countryside. Probate inventories of Maassluis (1665-1900) and Maasland (1730-1900)

In early modern households featherbeds were among the most expensive and valued parts of the estate. Despite severe criticism from clerics and moralists, it remained customary – among poor people and elite – to share one and the same featherbed, or at least the same room, with strangers, friends or members of the household. Nowadays the bed(room) is generally regarded as one of the most intimate areas in the house.

Referring to theories of changing attitudes towards privacy and the related shifts in the domains of public and private life, the sleeping habits in two neighbouring country villages are studied. Research is based mainly on some five hundred probate inventories dating from the period 1665-1900. Particular attention is paid to a) the allocation of the beds over the house, b) the number of people sharing one and the same featherbed and c) the presence of a bed in the main living room.

Although some slight changes seem to have occurred in the seventeenth and eighteenth centuries, most changes took place in the nineteenth century. Until then it was usual – even among the local elite in both places – to share a featherbed with other members of the family. The great majority of people in Maassluis and Maasland slept in 'bedsteden' (enclosed beds), where the hangings offered some privacy and warmth. If possible, parents, children and servants slept in separate rooms all over the house. In the households of well-to-do country people in Maasland, servants always had a room of their own. During the eighteenth century, both in Maassluis and Maasland, 'slaapkamers' (bedrooms) became more regular. Sleeping was not however pushed back from public life 'into the wings' completely. Most inhabitants went on sleeping in the main living room with its fireside and furnished with several chairs, tables, everyday tableware and a clock. Often the most valuable featherbed was found in this room, being presumably the sleeping area of the parents. It was not until the end of the period that the prominent residents of Maassluis and the non-agrarian elite in Maasland left this multifunctional part of the house and withdrew to bedrooms furnished with fashionable washstands and bedside tables. Only from that moment does our modern bed(room) culture come into view.

1. M. N. Chomel, *Huishoudelyk woordboek vervattende vele middelen om zyn goed te vermeederen, en zyne gezondheid te behouden*. In 't *Nederduytisch vertaald* [...] II (Leiden/Amsterdam 1743) 1167. Chomel verwijst hier naar Borromaeus, wiens handelingen voor het eerst in 1582 verschenen zijn onder de titel *Acta Ecclesiae Mediolanensis*.
2. S. Stevin, *Materiae politicae. Burgherlicke stoffen* (Leiden 1660); W. Goeree, *d'Algemeene bouwkunde, volgens d'antike en hedendaagse manier, door een beknopte inleiding afgeschetst en van veel onvoegsame bewindselen en verbasteringen ontswageld en verbeterd* (Amsterdam 1681). Zie voorts K. Ottenheim, *Philips Vingboons (1607-1678), architect* (Zutphen 1989).
3. Zie bijvoorbeeld C.I. Nieuwenhuys, *Proeve eener geneeskundige plaatsbeschrijving (topographie) der stad Amsterdam* (4 delen; Amsterdam 1816-1820) spec. I, 109-110; *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland*. II ('s-Gravenhage 1890); *Verslagen betreffende de oeconomischen toestand der landarbeiders in Nederland*. II ('s-Gravenhage 1908). Zie voorts E. S. Houwaart, *De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland 1840-1890* (Groningen 1991) 246-296, spec. 262-265.
4. N. Elias, *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. II (Basel 1939) 219-230.
5. E. Goffman, *The presentation of self in everyday life* (New York 1959) 106-140. Vgl. A. Blok, 'Achter de coulissen', *De Gids* 140 (1977) 257-270.
6. Ph. Ariès, 'Voor een geschiedenis van het persoonlijk leven', in: G. Duby (ed.), *Geschiedenis van het persoonlijk leven. Van de renaissance tot de verlichting* (Amsterdam 1989; oorspr. Parijs 1987) 8.
7. R. Muchembled, *L'invention de l'homme moderne. Sensibilités, mœurs et comportements collectifs sous l'Ancien Régime* (Parijs 1988) 54.
8. Jos. Scaliger, *Epistolae* (Frankfurt 1628) no. 362, 648.
9. L. Kooijmans, M.R. Prak en J.J. de Jong, 'Wonen op stand. De woningen van vooraanstaande families te Gouda, Hoorn en Leiden in de 18e eeuw', in: P.M.M. Klep e.a. (ed.), *Wonen in het verleden 17e-20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie* (Amsterdam 1987) 207-216, spec. 211.
10. 1852 (ARA not. arch. Maasland 10-12/14).
11. G. Korff, "Wie man sich bettet, so liegt man." Überlegungen zur Schlafkultur auf der Grundlage des Bettenbestandes des Rheinischen Freilichtmuseums Kommern. Adelhart Zippelius zum 20.6.1986', in: K. Bedal und H. Heidrich (ed.), *Freilichtmuseum und Sozialgeschichte. Referate des Symposiums am Fränkischen Freilandmuseum vom 7. bis 8. November 1985* (Bad Windsheim 1986) 57-75; G. Korff, 'Einige Bemerkungen zum Wandel des Bettes', *Zeitschrift für Volkskunde* 77,1 (1981) 1-16.
12. R.-E. Mohrmann, 'Perspektiven historischer Sachforschung', in: *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 88, 3/4 (1992) 142-160, spec. 150-153.
13. C.W. Fock, 'Wonen aan het Leidse Rapenburg door de eeuwen heen', in: P.M.M. Klep e.a. (ed.), *Wonen in het verleden*, 189-205; L. Kooijmans, M.R. Prak en J.J. de Jong, 'Wonen op stand. De woningen van vooraanstaande families, te Gouda, Hoorn en Leiden in de 18e eeuw', ibidem 207-216; Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, 'Woongenot van armen in de 18e eeuw', ibidem 217-229; A.J. Schuurman, 'Het gebruik van vertrekken in de 19e-eeuwse Zaanse woningen', ibidem 231-247; N.L. Prak, 'Klein behuïsd. De wooncultuur van arbeiders in de 19e eeuw', ibidem 249-258. Zie voorts Thera Wijsenbeek-Olthuis, 'Vreemd en eigen. Ontwikkelingen in de woon- en leefcultuur binnen de Hollandse steden van de zestiende tot de negentiende eeuw', in: P. te Boekhorst, P. Burke en W. Frijhoff (ed.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850* (Meppel/Heerlen 1992) 79-107; J. de Jong, *Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht/Antwerpen 1987).
14. C. Schelstraete, H. Kintaert, D. de Ruyck, *Het einde van de onveranderlijkheid. Arbeid, bezit en woonomstandigheden in het land van Nevele tijdens de 17e en 18e eeuw* (Nevele 1986).
15. S. Blom, *Geschiedenis van Maassluis. Ontstaan en ontwikkeling der stad* (Utrecht 1948).
16. L. van Ollefen, *De Nederlandsche Stad- en Dorp- beschrijver*. II (Amsterdam 1793) 1 (afzonderlijk gepagineerd).
17. J. Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie van Holland*. III,2 (Amsterdam 1773) 762.
18. E. Wolff-Bekker en A. Deken, *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*. 55ste brief (9de dr., Amsterdam 1910) 110.

19. H.C. Dibbits en G. Rooijackers, 'Materiële cultuur tussen zee en vasteland.', in: *De Republiek tussen zee en vasteland* (Congresbundel SISWO, ter perse)

20. Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie* III,2, 870-871. Le Francq van Berkhey doet hier op het Westland.

21. A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*. VII (Gorinchem 1846) 533-536; P. Huisman, 'Gemeente Maasland', in: *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland II* ('s-Gravenhage 1890) 22; D.J. Noordam, *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw* (Hilversum 1986); J.J. Voskuil, 'Boedelbeschrijvingen als bron voor de kennis van groepsvorming en groepsgedrag', *Volkkundig Bulletin* 13 (1987) 30-58.

22. ARA not. arch Maassluis, ARA recht. arch. Maassluis en ARA not. arch Maasland.

23. Dit laatste werd echter bemoeilijkt door het gegeven dat de zeventiende- en achttiende-eeuwse inventarissen zelden zijn getaxeerd. In een aantal gevallen bood opgave van de betaalde begrafenisbelasting uitkomst, in andere gevallen moest worden afgegaan op onderlinge vergelijking van het aantal items en voorwerpen. Ook de vermelding van het beroep ontbrak vaak. Nadere bestudering van de nagelaten bezittingen gaf echter in de meeste gevallen uitsluitsel. Alle negentiende-eeuwse inventarissen zijn getaxeerd; ook is hierin meestal het beroep van de nalater vermeld.

24. Aantal geselecteerde boedelbeschrijvingen Maassluis 1650-1800:

	-1700	-1750	-1775	-1800
kleine zeevarenden	7	6	0	0
middengroepen	23	20	18	22
notabelen	4	7	14	14

Aantal geselecteerde boedelbeschrijvingen Maasland 1730-1800:

boeren: 15; burgers middengroep: 20; burgers notabelen: 11.

Aantal geselecteerde boedelbeschrijvingen Maasland 1800-1900:

	-1850	-1875	-1900
boeren:	45	49	45
burgers huisraad < fl. 250	8	17	21
burgers huisraad fl. 250-850	18	22	26
burgers huisraad > fl. 850	5	6	10

25. 1786 (ARA recht. arch. Maassluis 204).

26. 1754 (ARA not. arch. Maassluis 5556,51).

27. 1778 (ARA not. arch. Maasland 5408)

28. R.-E. Mohrmann, 'Perspektiven', 152. Zie voor verschillen in slaapmeubilair en beddegoed in het bijzonder betreffende de Zuidelijke Nederlanden: J. Weijns, *Volkshuisraad in Vlaanderen. Naam, vorm, geschiedenis, gebruik en volkskundig belang der huuselijke voorwerpen in het Vlaams land van de middeleeuwen tot de eerste wereldoorlog*. I (Beerzel 1974) 321-365.

29. Zie bijvoorbeeld voor Maassluis: 1870: een kapokken bed met toebehoren 20 gulden, een kapokken bed met toebehoren 30 gulden en een veren bed met toebehoren 65 gulden (ARA recht. arch. Maassluis 89,3) en 1881: een zee gras bed met toebehoren 10 gulden, een veren bed met toebehoren 25 gulden en een veren bed met toebehoren 50 gulden (ARA recht. arch. Maassluis 110,15).

30. Zie onder andere 1789: onderbed en bovenbed (ARA not. arch. Maassluis 5581, 104). In de Lichtenvoordse boedelbeschrijvingen komen boven- en onderbedden daarentegen weer zeer veel voor, terwijl dekens hier minder vaak worden gebruikt (Databank P.J. Meertens-Instituut Amsterdam). Ook in Groningen was dit het geval. Zie Th. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang* (Hilversum, 1987) 182. We zien hier een interessant regionaal verschil. Waar precies de grens lag, en of hier sprake is van Duitse invloed, dient nader onderzocht te worden.

31. 1782: in een kast 2 lakens en 3 slopen "in gebruik". (ARA not. arch. Maassluis 5572,83).

32. 'Voyage aux Pays Bas en 1778 par Louis Desjobert, grand-maître des Eaux et Forêts de France, au département de Valois, Senlis et Soissons', *De Navorscher* 60 (1911) 141. Vgl. 1781 (ARA not. arch. Maassluis 5569,37): Tussen allerlei rommelijes, stoffen, kleren en een kist met boeken lag in de bedstede in het woonvertrek (de binnenkamer) ook een houten been en twee krukken. De weduwe, vermoedelijk niet in staat zelf nog de bedstede in te komen, sliep in het eveneens in de binnenkamer aanwezige paviljoen of op de rustbank.

33. 1789: bed in een kast op de gang (ARA not. arch. Maassluis 5581,126).

34. Naast deze eenvoudige ledikanten en kinderledikantjes kwamen in deze ruimten ook kribben en koetsen voor.
35. Een enkele keer wordt melding gemaakt van een paviljoen. Voor Maassluis betreft het hier onder andere 1754 (ARA not. arch. Maassluis 5556,51) en 1788 (ARA recht. arch. Maassluis 205).
36. 1777 (ARA not. arch. Maassluis 5565,4).
37. Zie bijvoorbeeld 1756: Op de bleek 2 slaaplakens, 5 kussenslopen, 1 manshemd, 1 servet, 2 gordijnen, 1 rabat (ARA not. arch. 5557,34), vgl. 1678 (ARA recht. arch. 94) en 1789 (ARA not. arch. 5580,8). Zie voorts 1760: In de was 5 slaaplakens, 2 kussenslopen, 1 klein sloopje (ARA not. arch. 5401), vgl 1760 (ARA not arch. 5558,97).
38. Ottenheym, *Philips Vingboons*, 185-270.
39. "t Is oock gerievich voor den Heer, dat hy de camer boven sijn slaepcamer, mitsgaders het kelder deel daer onder hebbe tot sijn eyghen verdoen, sonder dat ymant daer deur moet lyden, om tot ander percken te commen (...). Waer me[e] hy oock bevreyt is voor 't gerucht dat ander boven sijn hooft soude mogen maken, oock voor de ghene die deur een gaetken in de solder souden connen sien, wat hij in sijn camer maect" Stevin, *Materiae politicae*, 67. Zie over de bouwkundige concepten van Simon Stevin ook H. de Mare, "The domestic boundary as ritual area in seventeenth-century Holland", in: H. de Mare en A. Vos (ed.), *Urban Rituals in Italy and the Netherlands. Historical Contrasts in the Use of Public Space, Architecture and Urban Environment* (Assen 1993) 108-131.
40. Goeree, *d'Algemeene bouwkunde*, 136.
41. Bij de berekening van het gemiddeld aantal vertrekken zijn zolders en gangen alleen meegerekend indien er ook werd geslapen en het voorhuis indien dit niet als winkel werd gebruikt maar als zitruimte. Binnenplaatsjes werden niet meegeteld. Van de zeventiende- en achttiende-eeuwse nalaters uit Maassluis beschikte slechts een zestal over niet meer dan een of twee vertrekken.
42. 1776 (ARA not. arch. 5564,58). Willem Pannevis was eerder getrouwd met Maria van der Hout. Van de twee zoons uit dit eerste huwelijk woonde er een in Delft. Of de ander nog in zijn ouderlijk huis woonde, is niet duidelijk.
43. De eerste vermelding van een "meidenkamertje" dateert uit 1685, in de boedelbeschrijving van een meester-scheepstimmerman (ARA not. arch. Maassluis 5504, 59).
44. De eerste vermelding van een 'slaapkamer' dateert uit 1717, in de boedelbeschrijving van de secretaris van Maassluis, Cornelis van Dam (ARA recht. arch. Maassluis 185).
45. Goeree, *d'Algemeene bouwkunde*, 153.
46. In het geval van een arme schoenmaker met twee kinderen (acht en twaalf jaar) bevonden zich twee bedden in de "keuken". Vermoedelijk sliep hier de hele familie. In het voorhuis was de winkel, op zolder (waar in dit geval gekookt werd) werden geen bedden aangetroffen (1673, ARA not. arch. Maassluis 5498,6).
47. Zie voor de ontwikkeling van gescheiden kook- en woonruimten het artikel van M. Corbeau elders in dit nummer.

Aanduidingen voor het dagelijks woonvertrek in Maassluis:

	-1700	-1750	-1775	-1800	1870-1900
keuken	31	26	24	25	4
kamer of vertrek	2	7	8	11	47

Bron: boedelbank P.J. Meertens-Instituut Amsterdam.

48. Bed in het woonvertrek -1700: 82%, -1750: 64%, -1775: 53%, -1800: 67%, 1870-1900: 56%.
49. In 41 procent van de gevallen gaat het om weduwnaars.
50. 1812 (ARA not. arch. Maasland 5433/5). Waarde huisraad: < fl. 250.
51. Zie noot 3.
52. Het totaal aantal vertrekken met een woonfunctie in die periode is gemiddeld in de huizen van de middenstand 5, van de arbeiders 3, van de notabelen 7 en van de boeren 5,2.
53. In de negentiende eeuw hebben de boeren in Maasland meerdere knechten en meiden in vaste dienst. De *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland* vermelden in het verslag voor Maasland bij de uitgaven van een middelgrote boerderij (28 ha) het jaarloon van twee knechten en twee meiden (deel II, 1890, LVIII 22). Noordam komt op grond van de volkstelling van 1800 voor een even grote boerderij tot een aantal meerderjarige inwonenden van gemiddeld 4,05. Kinderen vanaf 15 jaar en personeel zijn daarbij gerekend. (*Leven in Maasland*, 55). Van inwonend personeel bij de burgerij zijn geen aantallen bekend.

54. Bij deze berekening zijn minderjarige kinderen als inwonend beschouwd, meerderjarige alleen als dat in de inventaris was vermeld. Bij de boeren zijn, uitgaande van de gegevens in de *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw*, vier personeelsleden meegerekend. De cijfers van Noordam lijken hiermee in strijd (zie noot 53). Men moet er echter rekening mee houden dat er onder het personeel ook minderjarigen waren. Bij de andere groepen is geen rekening gehouden met inwonend personeel. De berekende aantallen moeten uiteraard als een benadering beschouwd worden.

55. 1858 (ARA not. arch. Maasland 33/133). Waarde huisraad: f250-800.

56. Bij de bepaling van het woonvertrek kon in Maasland slechts in de minderheid van de gevallen worden afgegaan op de aanduiding woonvertrek of woonkamer; in de overige gevallen werd het woonvertrek vastgesteld door onderlinge vergelijking van de vertrekken, waarbij de aanwezigheid van haard(gerei), klok, serviesgoed en volledig, maar wel dagelijks, meubilair (kast, stoelen en tafel) de indicatoren waren. Bed in woonkamer tot 1800: 73%; 1801-1850: 86%; 1851-1875: 69%; 1876-1895: 73%.

57. Vgl. ook Weijns, *Volkshuisraad in Vlaanderen*, 323.

58. Voor 1800 in 30%, na 1800 in 15% van de gevallen. In twee gevallen werd er echter niet geslapen.

59. Toename van het aantal zolders en andere bedrijfsruimten met slaappleaatsen in periode 1760-1900 van 46 tot 79 procent; toename van het aantal hoogkamers in dezelfde periode: van 50 tot 82 procent

60. 21-3-1848 (ARA not. arch. Maasland 5-6/29).

61. U. Meiners, 'Research into the history of material culture. Between interpretation and statistics', *Ethnologia Europaea* 20 (1990) 15-34, spec. 24-25.

62. Vgl. het verslag over de toestand van de landarbeiders in Delfland en Schieland, waarin melding wordt gemaakt van goede verzorging van mannelijk en vrouwelijk dienstpersoneel (*Verslagen landarbeiders* II 191).

63. Zie bijvoorbeeld N.L. Prak, *Het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940* (Delft 1991) 20, 95, en J.M.W. van Voorst tot Voorst, *Tussen Biedermeier en Berlage. Meubel en interieur in Nederland 1835-1895* (Amsterdam 1992) II, 612-618, 720-732.

64. Eén maal zelfs wordt een ledikant met behang, bed en toebehoren en gordijnen gewaardeerd als het duurste bed in huis op f57,-; het stond in de hoogkamer bij een rijke boer (1894), maar het is de vraag of er geslapen werd. In de woonkamer bevonden zich twee bedsteden, waarschijnlijk voor de ouders en de beide minderjarige kinderen; voor het personeel was er een bed in de meidenkamer en twee bedden op de zomerhuizolder. Onbekend is echter of zijn drie ongetrouwde meerderjarige kinderen, alle drie zonder beroep, inwonend waren.

65. Voor 1800: 2, tot 1850: 7, tot 1875: 22 en tot 1895: 28. Vgl. J.F. van Hengel, *Geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooiland* ('s-Gravenhage 1875) 121: "Zeer veel menschen verhuren hier [in Hilversum] des zomers de kamers, die ze maar eenigszins kunnen missen. In den regel verlangen de huurders echter ook ledekanten met toebehooren, wat de verhuurders niet bezitten, maar 'twelk zij beloven toch te zullen leveren en dat ze zelve uit de beddewinkels moeten huren".

66. De prijzen van de ledikanten zonder toebehoren varieerden van één tot zeventien gulden. Ledikanten met toebehoren ter waarde van meer dan twintig gulden komen in de Maaslandse boedelbeschrijvingen in de periode tot 1875 drie maal voor; in de periode tot 1895 acht maal.

67. 1886 (ARA not. arch. Maasland 63/145).

68. *Verslagen landarbeiders* II 190.

69. De weinige kinderloze en alleenstaande boeren in Maasland gebruiken overigens in de meeste gevallen wel de woonkamer als slaapvertrek. Bij hen zal de aanwezigheid van personeel een rol hebben gespeeld.

70. 1886 (ARA not. arch. Maasland 63/113).

71. 1784 (ARA not. arch. Maasland 5413).

72. Toename slaapkamers bij de middenstand in de periode 1760-1900: van 10 tot 38 procent. Toename ledikanten in dezelfde periode: van 10 tot 42 procent.

73. Zie noot 63.

74. Voskuil, *Boedelbeschrijvingen*; vgl. ook Noordam, *Leven in Maasland*.

75. *Uitkomsten landbouw* II (1890) LVIII, 10-11.

76. Schuurman, 'Het gebruik van vertrekken', 231-247.

77. Zie noot 14.